

II. TOPÒNIMS CONFLICTIUS

Maria Àngels MASSIP

— ALFACS (Port dels)
L'ALFACADA [aufakáða] derivat.

L'Alfacada és una bassa situada a la banda dreta del Delta, entre la Gola de Migjorn i La Platjola. Derivat d'ALFACS, que són els bancs d'arena que formen les Goles de l'Ebre i l'entrada del famós Port Fangós medieval.

Mot de procedència aràbiga: «fakk» = «mandíbula, barra», «gola» (Coromines, D.E.L.L.C.). R. Martí tradueix «fakk» per «fauces», que en llatí és «gola», però ja en llatí clàssic significava, a més a més, l'entrada d'un port, i en diverses llengües romàniques s'ha especialitzat en el senti de «desembocadura d'un riu a la mar» (italià: «foce», portuguès: «foz») o bé «d'un barranc en un riu» (català: «fou», mossàrab: «fotx»).

Asín (Contribución a la toponímia árabe de España) diu que ve de l'àrab «ḥaqq» = «esquerda, esclatxa». Coromines el desestima totalment, car ni tan sols existeix una arrel «ḥaqq» en àrab.

Documentació: No hi ha notícies del nom propi a l'Edat Mitjana. No apareix a les Cròniques.

Trobem el nom als Col·loquis de Despuig (Tortosa, 1557), i al *Llibre d'Entrevencions d'Eivissa* a 1558 («Alfaixs de Tortosa»). A 1620, en castellà («alfaques»), apareix en Maldonado i després en Lope de Vega. T. Rojas en *Relaciones de algunos sucesos postreros de Berbería* (Lisboa, 1613), escriu: «embarcáronse para Orán y Argel los de Aragón y Cataluña en los *alfaques* de Tortosa». A l'Arxiu de Tortosa apareix en un document de 1627 (Calaix de Salines, n.º 97).

Nom comú. Fabra (D.G.L.L.C.): «banc d'arena format en l'embocadura d'un riu». Segons J. Coromines, a qui manllevem qualque dada, aquesta definició és mancada d'autoritat; Alfacs es refereix sempre als de Tortosa.

— ALGADIR, Estany de l' [algadî]

Situat al Delta dret, damunt de l'Encanyissada. També es parla en documents antics de la Gola de l'Estany de l'Algadir.

Ve de l'àrab «gadir» = «estany» (terreny pantanós).

Documentat a 1627 (A.M.T., Calaix Salines, n.º 97, marginal 111 i 115). Surt al Mapa de Catalunya d'Eduardo Brossa, 1904 i al Mapa de Catalunya d'Alberto Martín, editat a Barcelona.

— ALUET [aluét]

S'anomena Auet la franja d'arena que uneix el delta amb la Punta de la Banya (Delta dret) que tanca el Port dels Alfacs.

Documentació:

1557, Despuig: *Alhuet* (foli 62v. del ms. B-20 del I.M.H. de Barcelona) (No consta a l'edició del P. Fita).

1627, A.M.T.: *Punta del Alver* (Calaix de Salines, n.º 97, marginal 124).

1648, Mapa francès del siti de Tortosa: *Alouet*.

1915, Pastor y Lluís: *Punta de l'Alvet* (La Zuda, n.º 31, p. 180).

Etimologia: De l'àrab «al-huet» = «el riu» (huet-al-aviar = gadalaviar). (Àrab *uadi* al-lábiad).

— CAVA, LA / LA CABA.

Situada a la banda esquerra del Delta, és la població més important de la zona. No hi ha documentació antiga al respecte, si bé podríem relacionar-la amb el lloc que el geògraf àrab Al-Hymyari (s. XIV-XV) anomena «*Al-Kabtil*», i diu que «és el lloc en què el riu de Tortosa arriba al mar. S'anomena Al-Askar (el campament) perquè allí establiren el seu campament els normands, obrint al seu entorn un fossat, l'empremta del qual existeix encara».

Aquest avui intrombable fossat (cava) podria també explicar l'origen del nom.

— BUDA, Illa de

Illa formada a la desembocadura de l'Ebre, limitada pel braç principal i el Riu de Migjorn. Avui ja no és tal car el braç principal ha canviat de curs.

Documentació:

1798, «Plano Geográfico de la Isla del Pantar» de Fco. Stoppani i Salvador Valldeperes.

1904, Mapa de Catalunya d'Eduardo Brossa.
Id. d'Alberto Martín.

Etimologia: Molt probablement del *Bŭda* (REW 1371) que ha donat en català general «boba», «boga» [bóba], [bóga], joncs que s'usen per fer cadires i mascles. La boga és una planta que es fa als aiguamolls i aigües de curs lent. A l'illa de què parlem sempre se n'ha fet, i abasteix d'aquesta matèria prima a tota la comarca.

Del llatí *Bŭda* molt d'època ja clàssica en llatí, però no originari d'aquesta llengua, sinó manllevat, si bé no consta si provenia de l'Àfrica o més aviat d'Espanya, i tampoc està ben aclarit si era d'arrel ibero-hispànica o indoeuropea.

El mot «boga» el trobem documentat al XIII (Arnau de Vilanova). El *Bŭda* llatí

no s'ha conservat en altra llengua literària que el català. El mot romangüé en mossàrab en la forma «buda», i així ha quedat a l'Illa del delta. [Posteriorment al col·loqui ha aparegut el vol. II del *Diccionari E. i C.* d'en J. Coromines amb, s.v. «Boga II», n. 2, la mateixa relació establerta entre el nom de la planta i el de l'illa].

— ENVEIJA, Sant Jaume de

No tenim documentació antiga.

1899, Guia del Bisbat de Tortosa (1902): *Enveja* (amb la «i» pròpia de la pro-
pia de la pronúncia tortosina).

Etimologia: Dificilment del llatí «*Invidia*» > [ambéiža]

Més probable és l'etimologia que s'entronca amb la d'un poble de la Cerdanya francesa documentat al 1104 (BABL VI, 391), que s'anomena *Enveig*, nom pre-romà (d'arrel basca): «ib-egi», que en llatí dóna «*Ibegium*» i que significa «ves-
sant de l'aigua» (Coromines, Top. I, 87).

— GALATXO

Apel·latiu que significa «Regall, corrent d'aigua secundari, sia per bifurcació del riu, sia per a conduir les aigües de regadiu «A Calasseit, Gandesa, Tortosa, La Granja d'Escarp. També pot significar 'rambla', 'riu sec', a Benissanet» (D.C. V.B.)

És un mot relacionat amb d'altres que també mantenen la «o» final i que tot i això són genuïns del català (probablement mossàrabs).

— GRECH I MESTRE, Illa del

Antiga illa per on desembocava el riu. Delta esquerre.

Documentació:

1915, Pastor i Lluís (La Zuda, n.º 31): «La Torre de l'Àngel... es va fer sobre l'illa del Grech Mestre».

1945, A.M.T. (Calaix del Perelló, n.º 57): «Illa de Mar antes de Grech i Mestre».

— RÀPITA, LA

Sant Carles de la Ràpita.

Població.

Etimologia; Com diu Moreu-Rey (Els noms de lloc) és un hagio-topònim modern explicat per uns fets històrics concrets: el rei Carles III va intentar fer un gran port i una ciutat residencial. «Ràpita» procedeix de l'àrab «Rabita» = «ermi-
tatge fortificat o mesquita fortalesa fora de poblat». Les monges de Sant Joan de la Ràpita van construir un monestir (potser sobre l'àrab) l'any 1290.

— TORA

Apel·latiu que significa «terra d'al·luvió més alta que l'altra de la volta, i que

necessita nivellar-se si es volen regularitzar els regadius al Delta de l'Ebre» (D.C.V.B.)

Documentació:

1627, A.M.T. (Calaix Salines, n.º 97, marg. 115): *Tora de la Figuera i Tora dels capellans* que «comunica en Lo Matar».

(En el col·loqui hom ha recordat l'altre sentit de «tora» o «herba de tora», en botànica, equivalent a l'acònit).

- XIQUINA, LA
Platja de Tortosa, al riu Ebre.

Documentació:

1272, Costums de Tortosa (9-21-1, fl. 268v.): «Insula so es exequina que's faça enmig del flum», «...insula o *algezira* o exequina». Al-Ġezíra, en àrab, és, efectivament, l'Illa.

- ZAIDA, LA [Ja Sáida]
Riet de la Zaiða.

Delta esquerre. Antic braç de riu en les primeres desembocadures documentades.

Etimologia: De l'àrab sâ'id: «avantbraç», «cada una de les ales d'un ocell», que degué prendre el sentit de «braç de riu», car el femení sâ'ida significa «afluent d'un riu». Trobem un Saidí al Baix Cinca i un Zaidín prop de Granada. Sembla ser que Saidí abans es deia La Saida. No lluny de Saidí, al terme d'Almacelles, hi ha un poble que es diu La Saida. A la província de Saragossa hi ha també una altra La Zaida. Ambdòs poden venir de l'àrab zâ'ida: «annexa, accessòria». A València hi ha un tram de riu que també s'anomena Zaida.

Documentació: No apareix en documents antics.

1908, Mapa «Establecimiento de Riegos» (Projecte dels Canals).

1956, Mapa de l'Institut Geogràfic i Catastral.

III. L'EVOLUCIÓ DEL DELTA VISTA A PARTIR DELS TOPÒNIMS

Jesús Francesc MASSIP

Una vegada més l'estudi de la toponímia ens ajuda a reconstruir la història i ens aproxima a realitats avui difícils de comprovar.

Aquest cop els topònims arcàics ens permeten un intent de dilucidar la història d'un territori canviant com és el Delta de l'Ebre. Gràcies a noms de partides.

llocs i zones que ara no tenen significat geofísic, però que perviuen en la designació popular, podem aventurar els estats anteriors del Delta que va evolucionant amb els canvis del curs del riu i de l'acció del mar.

1. *Situació del Delta*

El Delta de l'Ebre, amb una superfície de 300 km. quadrats, constitueix el fenomen geogràfic més important de la costa de Catalunya. Un immens triangle de formació quaternària, la base del qual seguiria la línia Camarles-Aldea-Amposta-La Ràpita, i al vèrtex (a 30 km. de distància), el Cap de Tortosa.

El riu travessa actualment la plataforma deltaica en direcció sensiblement Oest-Est i divideix el triangle en dues parts (més gran la de la dreta que la de l'esquerra), però el seu curs ha variat, havent desembocat primer pel Nord-Nordest i passant almenys per quatre boques fins a l'actual.

El triangle s'obre pels costats en dos braços, grans ganxos d'arena (el de l'esquerra molt més jove que el de la dreta, com veurem) que formen els dos ports: Alfacs a la dreta, Ampolla (o Fangar) a l'esquerra.

Tortosa, que fins a principis de segle va ser encara port fluvial, dominaria primer l'ampla boca quaternària, per arribar en temps històrics a tenir el Grau a Amposta (on encara perviu el barri *del Grau*) i quedar finalment a quasi 40 km. aigües amunt del Cap de Tortosa, desembocadura actual de l'Ebre.

És per tant un problema complex, donats els canvis soferts pel delta, l'estudi de la seva formació. I no obstant arribem a la conclusió que no és tan jove com sembla a primera vista.

Per tenir una idea de mesures hem partit del testimoni del geògraf àrab Edrisi que al segle XII estableix la distància de Tortosa a la Mar en uns 19 km (*) Hem prescindit dels testimonis referits a la prehistòria i de l'afirmació de Suetoni de què Tortosa era port de mar al segle I, i per tant que la boca quaternària no era encara gens replenada.

Partint, doncs, d'Edrisi ens situaríem al XII una mica aigües amunt de l'actual *Illa de Gracià*. Un altre geògraf àrab, Al-Hymyari (**) estableix dita distància, als segles XIV-XV, en uns 28 km. El nostre Despuig, el 1557, no la fa més llarga d'uns 25 km. Aproximadament un i altre se situen sobre *La Caba*. És a dir que, al segle XII, l'*Illa de Gracià* seria el punt frontal del Delta.

2. *Les diferents desembocadures de l'Ebre.*

Sembla ser que el riu desembocava en principi (no més enllà de l'Edat Mitjana) a la banda de L'Ampolla, per la Bassa de les Olles (que es comunica amb el riu actual mitjançant la Céquia de les Olles), i tenia un braç secundari anomenat *Rech Vell* que correria per l'actual divisió entre les comarques del Baix Ebre-Montsià.

Després sortia per la Goleta o Goleró, altrament dit *Gola Vella* (cosa que confirma el supòsit). Naturalment aquestes apreciacions coincideixen amb la

documentació gràfica existent (mapes dels segles XVII, XVIII i XIX), on es rotula encara aquest braç de riu —ja no com a curs principal—, amb el nom de *La Zaida* o *Riet de la Zaida*.

La següent embocadura, més documentada, és la que s'assenyala amb la construcció de la Torre del Sòl del Riu (1575), «fabricada en la boca de l'Ebro a la vora de la Mar», i confirmada per les restes del jaç —encara avui visible en part— que hom anomena habitualment *Riet Fondo* i que deixa a l'esquerra una partida dita *Illa de Mar* que ja no és illa, però que designa una realitat pròxima (s. XVI-XVII), i a la seva riba dreta un *Areny Vell* molt expressiu. La boca es bifurcava deixant al mig l'*illa del Grech i Mestre*, és a dir, a mercè dels dos vents principals: el Gregal i el Mestral. Avui encara, molt prop d'aquesta antiga embocadura, hi ha un punt dins l'estany de l'Estella, anomenat *Puntera del Mestre*. Els mapes d'època assenyalen perfectament aquesta sortida, amb la torre, i el braç subaltern —sempre l'Ebre té un braç secundari de drenatge en què s'havia convertit l'antic curs principal del Goleró.

Als segles XVIII, XIX i ben entrat el XX, l'Ebre surt a la mar per l'anomenada *Gola Nord*, no orientada pas al nord sinó a llevant (el que no és més que un arcaisme que defineix el Nord com a tradicional sortida del riu). Amb el braç subaltern que desemboca a la *Gola de Migjorn*, l'Ebre forma l'Illa de Buda, rotulada al 1798 ja amb aquesta denominació.

Fins aquí veiem com el curs del riu ha fet un espectacular viratge en arc de 45.º Recentment, no fa més de 20 anys, l'Ebre regredeix novament cap al nord, i surt pel Galatxo de Sorrapa, formant l'illa de Sant Antoni i abandonant la seva natural progressió per manca de les aportacions de terres que queden represades a Mequinença.

3. *Salines, estanys i sèquies*

A la documentació antiga surten també nombrosos topònims d'estanys, salines i sèquies que cal referenciar. Apareixen les *Salines de Na Vilafamés* —que després són les *del Rei*—, *l'Obra Nova*, *Na Picabaralla*, *Na Travals*, *Na Rodona*, *La Canal*, *Ollerols*, *La Canyissada*... Les últimes porten un nom certament vigent i repetidament trobat, tant com a partida de terra com també per dominar estanys. Se situen la major part al terme d'Amposta i es localitzen segons una línia: *el Rec Vell*, establint quines estan a Ponent del Rec i quines a Tramontana. La majoria són a Ponent del Rec Vell: les *del Senyor Rei*, les *d'Oliver*, les *de Cerdans Sivil*, les *de Jordans* i *de Capsir*. A la part de Tramontana no hi ha sinó les *Salines dels Boteller* que es poden datar a partir de 1411.

Quant als estanys, trobem documentats les *Canyissades*, actualment l'*Encanyissada* (el més gran del Delta), *l'estany de l'Algadir*, *l'Estany Devall* (actualment la part de l'*Encanyissada* que dona a la *Sèquia de l'Ala*), *l'Estany de Dalt*, *l'Illot*, *l'Estella*, *l'Alfach* («que té una capçada que es diu *Lo Pi*»), *el Dormidor*, *l'Agulla*, *el Pantar*, *la Carravella*...

Quant a les sèquies, tenim *la Mar Morta*, *Sèquia Vella*, *Bolons*, *La Carravella*, *Sèquia dels Pescadors* (o *de la Ciutat*), *la Sequiola*, *la de La Sal*, *l'Agulla del*

Rech Vell, Lo Matar... El més notable aquí és que les sèquies comunicaven els estanys de tal manera que Despuig diu que es pot anar «d'uns estanys en altres per dins d'unes sèquies i mai no ens cal aparear...» Inclús referencia que «*Lo Portell dit Canal Vell és una sèquia que ix de l'estany de l'illot a l'estany del Pantar*», cosa impossible amb l'actual curs del riu, i això confirma que al segle XVI el riu sortia pel *Riet Fondo*.

4. Els diferents ports del Delta

Els diversos ports que s'emplacen al Delta de l'Ebre són un element més que ens permet de constatar les variacions deltaiques a través de la història; variacions, per cert, més formals que de desplaçament continental.

El primer port documentat (Costums de Tortosa, 9-27-22) sembla ser el *Port Fangós*, d'on a 1282 sortia l'armada de Pere el Gran cap a Sicília, però que s'anirà replenant fins al s. XVI quan Despuig testimonia que «vui ja no es port si un gran estany a qui diuen *Lo Pantar*», les restes actuals del qual serien l'estany de *La Platjola*, i que al segle passat encara era capaç de donar refugi a 15 barques en cas de necessitat. Vora aquest port s'hi va construir la *Torre dels Oliver* (1422) per tal de defensar l'esplendorosa explotació salinera.

Al segle XVI Despuig constata el funcionament dels «dos ports d'Alfac e d'Ampolla que tenim en la mar».

La «banya» que tanca l'actual Port dels Alfacs, segons Despuig anava creixent a 1500 cap a la Ràpita, i el «ganxo» del Fangar es formava sobre 1723.

Després vindria el *Port de l'Hospital* dins la badia dels Alfacs, a l'entrada del qual es va construir la *Torre de Sant Joan* (1580). Era un port interior sobre els actuals estanys de l'Encanyissada i la Tancada.

Avui queden vigents el gran port dels Alfacs davant la Ràpita i el port del Fangar davant l'Ampolla.

D'altra banda, i per acabar, direm que els estanys de l'*Estella* o l'*Illot*, documentats almenys des del s. XVI, confirmen unes fronteres sòlides i permanents en l'evolució del Delta, no tan variable, en el fons, com pareix.

(*) SERÓ, Ramon-MAYMÓ, Jordi: *Les transformacions econòmiques del Delta de l'Ebre*. Servei d'Estudis Banca Catalana. Barcelona, 1972.

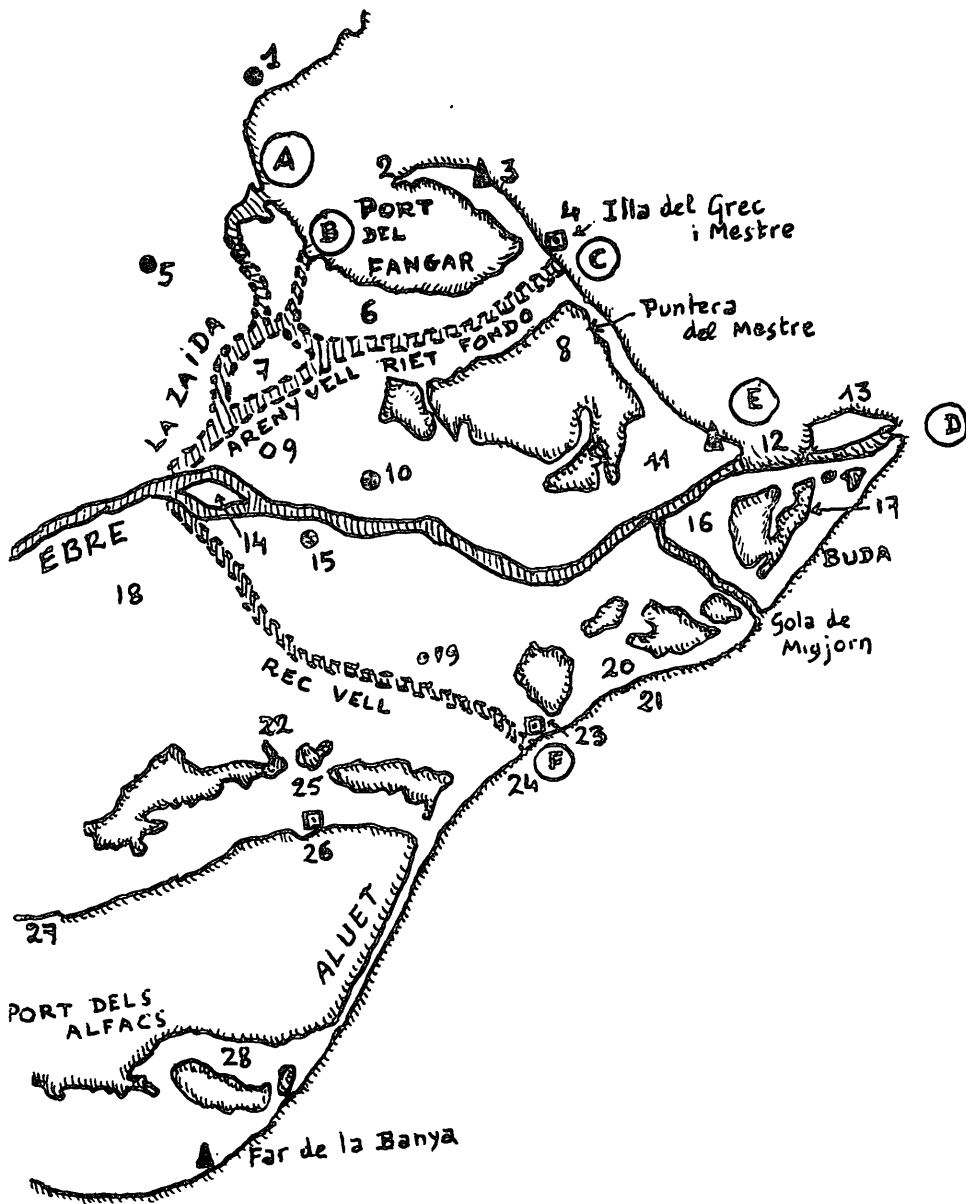
(**) AL-HYMYARI: *Kitab Ar-Rawd Al-Mi'Yar*. Textos Medievales. València, 1963.

BIBLIOGRAFIA ESSENCIAL

MASSIP FONOLLOSA, Jesús: *La Sal de Tortosa a la Mediterrània del XV*. IXè C.H.C.A. Nàpols, 1973. (en premsa).

MASSIP FONOLLOSA, Jesús: *Aproximació a la història del Delta de l'Ebre*. Conferència pronunciada a Tortosa, La Cava i L'Enveja. Abril-Juny de 1975.

MASSIP FONOLLOSA, Jesús: *El Delta de l'Ebre*. Seminari Internacional sobre els deltes de la Mediterrània. UNESCO. Tortosa, Maig de 1980. (en premsa).

EXPLICACIÓ DEL MAPA

- A: Primera boca del riu (s. XII-XIII). Les Olles.
- B: Segona desembocadura. El Goleró, la Goleta o Gola vella.
- C: Tercera embocadura (s. XVI). Sòl del Riu.
- D: Quarta sortida (s. XVIII a s. XX).
- E: Desembocadura actual.
- F: Antiga gola, o segon braç del riu.

1: L'Ampolla; 2: Punta del Fangar; 3: Far; 4: Torre del Sòl del Riu o de l'Àngel (1575); 5: Camarles; 6: Illa de Mar; 7: Illa de Corts; 8: Estella; 9: Jesús i Maria; 10: La Caba = Al-Kabtil; 11: L'Illot; 12: Lo Galatxo de Sorrapa; 13: Illa de Sant Antoni; 14: Illa de Gracià; 15: L'Enveja; 16: Calaix Gran; 17: Calaix de Mar; 18: Salines Reals; 19: Els Muntells; 20: La Platjola; 21: Port Fangós (Pantar) (s. XIII); 22: L'Algadir; 23: Torre dels Oliver; 24: Port de l'Hospital, s. XVII; 25: La Tancada; 26: Torre de Sant Joan (1580); 27: Torre de La Ràbida; 28: Salines de la Trinitat.

CAM RAMONET

Acabo de llegir l'article *Sobre els noms propis andorrans* en el n.º IV del Butlletí Interior de la nostra Societat, i, en tot el que jo conec com aficionat a la Toponímia i prou coneixedor de la d'Andorra, el subscric completament. Però el que m'impulsa a escriure, a seguit de la lectura, és sobretot el comentari sobre «Camp» Ramonet.

Dintre la toponímia muntanyenca catalana, hi han prou *Cam* que sembla que etimològicament cal escriure *Calm*, que sempre estan sobre planells de muntanya: el mateix *Calm Ramonet* en una antiga superfície d'erosió, ribotejada al llarg dels temps geològics; el *Calm* (o *Cam*) de *Cinc Sous* (mesura antiga de superfície), al Montseny; *Sant Hilari Sacalm*, en una altra resta de superfície d'erosió; el *Puigsacalm* (que la gent del país diu, o deia, *Puigsacau*); *La Calm* (o *La Cau*) en el Prepirineu d'Osona-Ripollès; tots ells en llocs de difícil agricultura, si no impossible.

Sempre he pensat, i així ho vaig marcar per primera vegada en el Mapa de vegetació d'Andorra el 1947, que no podia ésser «Camp» de cap de les maneres. La lògica i la geografia són suficients per assegurar-ho.

Salvador LLOBET